

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

<https://doi.org/10.2298/PKJIF1783131S>

УДК 27-29:091

ПИСАР ХИЛАНДАРСКЕ ПОВЕЉЕ БРОЈ 139/141 И СВЕТОСТЕФАНСКЕ ХРИСОВУЉЕ Палеографско-филолошко разматрање

Врсне одлике писара Светостефанске хрисовуље (1317–1318) издавна су уочене у науци. Овом писару из зреле епохе краља Милутина, који је радио у краљевој канцеларији, палеографско-филолошким анализом се атрибуира још једна хрисовуља из истога периода (1313–1315/1316). Хрисовуљу је, иако је, издао краљ Милутин, али монашким усџановама изван Србије, Хиландару и Хрусијском џирџу.

У српској средњовековној култури посебно место заузимају повеље, споменици цивилног и црквеног права. По њима се српска писменост издваја у односу на друге православне словенске писмености из периода високог средњег века.¹ У нашој науци дуго нису биле довољно искоришћене широке могућности палеографије као помоћне дисциплине у проучавању манастирских повеља, докумената писаних књишким писмом и претежно књижевним, српскословенским језиком, с деоницама писаним народним језиком. У њихову настајању су, ван сумње, учествовали и писари књига, они којима је основни позив био везан за свечанију писмовну форму, другачију од пословноправне, развијане у секуларној, државној канцеларији. На ову везу између дипломатичког и књишког материјала прва је упутила Луција Цернић (1933–1994), приметивши да је писар првог дела Иловичке крмчије (1–53. л.) исти онај Новгородјанин који је преписивао једно Изборно јеванђеље руске редакције, и којем је веома блиско писмо духовне повеље Климента Новгородца из истог времена (1258–1268).² У укупној литератури значајем претежу врло корисна запажања Владимира Алексејевича Мошина (1894–1987), везана за оквирно датовање појединих аката на основу палеографских особина писма.³ Његови су налази

---

¹ За најпотпунији преглед в. С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912.

² Л. Цернић, *Нека запажања о писарима Иловичке крмчије*, Археографски прилози, 3, Београд, 1981, стр. 49–64.

³ За његову библиографију в. В. А. Мошин, *Под џеретом: ауџиобиоџрафија*, Београд – Панчево, 2008, стр. 264–283.

уграђени у четвортотмну серију *Сѿоменика Макегоније* и у тзв. *Срѿски дѿиломаѿар*.⁴

Светостефанска хрисовуља (Топкапи-сарај у Цариграду, G. I. 70) један је од најрепрезентативнијих споменика старог српског права, па не чуди њена јединствена судбина и занимљива историја проналаска и увођења у науку (1889–1890).⁵ Радећи на овој хрисовуљи у дугом периоду, добро смо се упознали с дуктусом главнога писара, који смо препознали и у Милутиновој хрисовуљи Хрусијском пиргу с потврдом архиепископа Саве III (Хиландар, 139/141, свитак број 3).⁶ На први поглед, међутим, веза се не уочава и није ни уочена у науци зато што су основна форма, формат и потез пера другачији.

Светостефанска хрисовуља представља оригинални препис, по речима В. А. Мошина – „дупликат оригинала”.⁷ Ово је најстарија хрисовуља писана као књига. Постоје још Дечанска II и Светоарханђелска хрисовуља које су, по мишљењу проф. Ђорђа Трифуновића, обликоване по узору на прву, јер „хрисовуља као дугачак свитак није била подесна за свакодневно коришћење”.⁸ Краљ Милутин је хрисовуљом утврдио даривања својој главној задужбини, манастиру Светог Стефана Првомученика у Бањској. Манастир је грађен 1313–1316, након чега је уследило издавање основног акта, али и осликавање грађевине (1317–1321) које се у акту не помиње.⁹ Како су Милутинове дарове потврдили „бивши краљ” Драгутин († 12. марта 1316) и архиепископ српски Никодим с црквеним сабором,¹⁰ може се закључити да су акта која су обједињена у сачуваном

⁴ *Сѿоменици на средновековнаѿа и ѿоновнаѿа истѿорија на Макегонија*, I–IV, уредник В. Мошин, Скопје, 1975–1981; *Зборник средњовековних ћириличких ѿовеља и ѿисама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186–1321, приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, редиговао Д. Синдик, Београд, 2011.

⁵ Ђ. Трифуновић, *Повеља краља Милућина манастиру Бањска. Свеѿосѿефанска хрисовуља*, у: *Повеља краља Милућина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља*, II, Фототипије издања и пратеће студије, Београд, 2011, стр. 129–167.

⁶ За опис хиландарске збирке в. Д. И. Синдик, *Срѿска средњовековна акѿа у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник, 10, Београд, 1998, стр. 9–134.

⁷ В. Мошин, *Повеље краља Милућина – дѿиломаѿичка анализа*, Историјски часопис, 18, Београд, 1971, стр. 66.

⁸ Ђ. Трифуновић, *нав. дело*, стр. 129. – По мишљењу Ђ. Бубала, сачувани примерак Светостефанске хрисовуље могао би представљати оригинал, најраније издат 1317, којем није морала претходити форма свитка (Ђ. Бубало, *Неколико зајѿажања о Повељи краља Милућина за манастир Бањску*, Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, Београд, 2016, стр. 23–27).

⁹ Б. Тодић, *Бањско злаѿо – ѿоследњи осѿиаци фресака у цркви Свеѿоѿи Сѿефана у Бањској*, Манастир Бањска и доба краља Милућина, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска, 2007, стр. 163, 170.

¹⁰ Претходни архиепископ, Сава III, због болести и немоћи није могао учествовати у састављању потврде за Драгутинова живота; после његове смрти (крајем јула 1316) и низа неуспелих покушаја за избор новог архиепископа, тек наредне године је било оствариво издавање архиепископске потврде (Ђ. Бубало, *нав. дело*, стр. 24–25).

примерку хрисовуље настајала сукцесивно, од прелаза 1315/1316 (за Драгутинова живота),¹¹ до времена Никодимова избора 12. маја 1317 (не много по овом догађају). Хрисовуља је, потом, преписана у садашњем облику (можда баш да би се неколика акта нашла на истом месту), по састављању и последњег дела. Ако је хрисовуља у књизи дословни препис са снагом оригинала (пуноважна копија), онда је то учињено не много после реченога, до истека 1317. и почетка 1318. године. Преписана је једном руком, изузев мање деонице на листовима 23–24,¹² без прекида, као јединствени документарни зборник. Другог писара Светостефанске хрисовуље одликују исте језичке и правописне црте, иста транскрипцијска решења за обележавање природе вокала.

Краљ Милутин је, након подизања пирга на Хрусји (тзв. Хрусјијског пирга), издао хрисовуљу коју је потврдио архиепископ Сава III са сабором епископа Српске цркве, између 1313. и прелаза 1315/1316. године.¹³ Та се хрисовуља чува у свитку, као оригинал који је, по нашем мишљењу, такође дело главног писара Светостефанске хрисовуље (АХС 139/141, свитак број 3). Постоји и препис овога акта сачињен другом руком, датан на основу водених знакова у временски одсек од 1334. до 1336. године (АХС 138/140, А 11/7).¹⁴

Свитак је писан мрким мастилом, с киноварним иницијалима, симболичком инвокацијом и лигатурно решеним краљевим потписом; симболичка инвокација с иницијалом и потпис архиепископске потврде писани су зеленим мастилом. Слично је и у Светостефанској хрисовуљи – краљевски потписи су, поред свих осталих истицања, писани киноваром, а Никодимов потпис је писан плавим мастилом.¹⁵ Испред крајева и архиепископова потписа постављен је крст на стилизованој представи Голготе. Архиепископски крст је нешто свечанији. Врло сличан му је крст испред потписа краља Милутина у Светостефанској хрисовуљи с истим постолем. Због величине другог било је више могућности за декорацију која је искоришћена, па је нацртан двоструки крст. Једноставни су крстови испред потписа бившег краља Драгутина и архиепископа Никодима. Светостефанска хрисовуља нема симболичке инвокације на почцима аката, што говори у прилог шире прихваћеног става да се ради о препису,

¹¹ Мада је обнова манастира започета још за Јеленина живота, Милутинова хрисовуља је највероватније издата после њене смрти († 8. фебруара 1314), јер се ни у Милутиновој ни у Драгутиновој исправи не помиње њено суделовање (*Зборник средњовековних ћириличких повеља*, стр. 456–457).

¹² У издању: *Повеља краља Милутинова манастиру Бањска*, I, стр. 55 (19а) – 58 (20б).

¹³ О претпоставци да је Сава III пао у постељу, пре смрти, 26. јула 1316. в. нап. 10. – Прва година се одређује на основу хрисовуље Андроника II, издате на Милутинову молбу крајем 1313 (*Зборник средњовековних ћириличких повеља*, стр. 437). О пиргу в. М. Живојиновић, *Светиоторске келије и ћирилови у средњем веку*, Београд, 1972, стр. 117–128.

¹⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, стр. 436–437.

¹⁵ О боји свечаног Никодимова потписа в. Ђ. Трифуновић, нав. дело, стр. 141–142.

без обзира на његов званични карактер. Такође, док на Светостефанској хрисовуљи нису сачувани печати,¹⁶ овде постоје два печата. Први, висећи печат није првобитан, премештен је с неке касније хрисовуље. Други је, по свему судећи, оригиналан, архиепископски, израђен од црнога воска и утиснут у прорез,¹⁷ због чега није премештан. Читав свитак исписала је једна рука у једном захвату. С дипломатичке тачке гледишта нема разлога да се сумња у аутентичност овога акта.

А. А. Турилов раније је запазио да је Светостефанску хрисовуљу писао чувени писар Георгије-Радослав,¹⁸ што се можда може и довести у сумњу, с обзиром на постојање извесних разлика у писању појединих слова.¹⁹ За Георгија-Радослава се зна да је био писар близак Милутинову двору, ако не и дворски писар, који је испуњавао посебне краљеве наруџбине, од којих је најпознатије тзв. Милутиново четворојеванђеље намењено Карејској ћелији, данас Хиландар, број 1 (1316).²⁰ Неоспорна је чињеница да су на владарским хрисовуљама за различите српске манастире (Бањска и Хиландар са Хрусијом) радили, ако не један човек, онда блиски сарадници, што показује да се посао одвијао у једној, централној – државној скрипторији, у којој су израђивани канцеларијски оригинали и званични канцеларијски преписи.

Писара Светостефанске хрисовуље и Хиландарског свитка одликује однегован, увежбан и елегантан рукопис. Његови врхунски квалитети посебице су дошли до изражаја у књижној форми. Имао је на располагању више простора и поступак је био другачији – слова су више цртана него што су писана, чиме се одаје свечан карактер, као у каквој нарочитој литургијској књизи, на пример престоном јеванђељу. То показује да сврха усвајања нове форме ипак није била у састављању практичног приручника него у стварању калиграфског споменика црквеног права, достојног Милутинове главне задужбине. Овде су слова крупнија, статичнија. Редови су нешто краћи и у њима стаје мање слова, отприлике по 20

¹⁶ В. Ђ. Бубало, нав. дело, стр. 20, 27; Ђ. Трифуновић, нав. дело, стр. 137–138.

¹⁷ По речима Д. Синдика, постављен је на тзв. „српски начин” (нав. дело, стр. 118).

¹⁸ А. А. Турилов, *Книжное письмо в сербских грамотах XIV–XV вв.: Проблемы писцов, подлинности и датировки актов* (из предварительных наблюдений), Палеография и кодикология: 300 лет после Монфокона. Материалы Международной научной конференции, Москва, 14–16 мая 2008 г., Москва, 2008, стр. 198–199; исти, *Заметки о сербских грамотах XIV–XV вв., написанных книжным письмом: Проблемы писцов, подлинности и датировки актов* (из предварительных наблюдений), Стари српски архив, 9, Београд, 2010, стр. 199–201.

¹⁹ Ђ. Трифуновић, нав. дело, стр. 143.

²⁰ Георгију-Радославу се још приписују Четворојеванђеље из Пантелејмона, број 2, одломак Четворојеванђеља из Зографа, број 51, одломак Четворојеванђеља из Пловдива (Пловдив, НБ „Иван Вазов”, број 140 (602)), основни део Четворојеванђеља дијака Бунила (Хиландар, број 23), Милешевски панагирик (Цетиње, број 50), А. А. Турилов, *Заметки о сербских грамотах*, стр. 200–201, нап. 21–22.

(рачунамо и празнине између појединих фонетских блокова); на страни је по 12 редова. Пре обрезивања листови су, по запажању Ватрослава Јагића (1838–1923), били величине 230×290 мм.²¹ Хиландарска повеља у свитку величине је 363×1300 мм,²² на њој се другачије располагало простором за писање. Ситнија по величини, слова су збијенија, живље писана с наглашеним контрастом између њихова трупа који стаје у ред и подредних продужетака. У реду има места за око 80 слова по ширини (редови су у почетку нешто шири, да би се потом сужавали); у збиру је 114 редова. Претпостављени свитак Светостефанске хрисовуље могао је бити више него двоструко дужи од Хиландарског свитка.

Хиландарски свитак је писан благо укошеним уставним писмом мање величине, уједначеног потеза, с квадратно-правоугаоном варијацијом модула по усправној оси. Између редова у визуелној су равнотежи, дуж ове осе, дубоки репови и ножице испод доње линије (код *z*, *x*, *p*, *v*, *ш*, *ц*) с надредним знацима и надметнутим словима, уз умерено нагомилавање (натписана слова с титлама), као и са стубовима високих слова (*ф*, усањено високо *ѣ*, ретко високо *т* у лигатури *тѣ*), с тим што се испод реда прати дијагонала (симетрично поновљена у десној угибној страни *и*), изнад реда вертикала (најбоље се види на променљивој линији стуба *ф*). Овакав, у канцеларији развијан потез, присутан је у Светостефанској хрисовуљи само на дну страница где је маргина највећа. Истоветност се може констатовати за сва слова у оба документа (у даљем тексту, у анализи, служимо се скраћеницама: Хиландарски свитак – ХС, Светостефанска хрисовуља – СХ). Слово *к* је с већом доњом петљом и незапушеном горњом, нешто мањом него у *ь*. Слово *к* је обрнуто постављено с наглашеном пречком (као код *г*), дужом од петље која је подударна оној код *ь* и *ѣ*, као да је незавршено *к* постављено наглавачке. Пречка у слову *ѣ* је на горњој линији, а стуб висином допире до подножја надредних знакова. Десна бочна страна *ω* обично је под мањим угибом, па је и виша од леве, средња црта пробија половину или се задржава на њој. Високо је постављена и изразита лева ракља слова *ч*, док је десна незнатно искошени свршетак стабла. Надредно *ч* је као птичица с постољем, с истим, само умањеним ракљама, што се јасно види у СХ (нпр. *нѣнзрѣннаѣ* ХС, р. 11 – *рѣ* СХ 8г (4а), р. 5, *кѣрѣ* СХ 11г (7а), р. 3). Спојница на слову *н* лежи изнад средине, благо укошена, без контраста према *н*. Слова *с* и *ѣ* су једноставно пресечене потковице, уз симетрично и једноставно *о*, без угиба на спојевима. Лезичак на слову *ѣ* је мало дужи од замишљене осе и под истим је углом као и спојница код *н*. Идући ка крају ХС у тексту и у владарском потпису јавља се обрнуто надметнуто *ѣ* плоснатог облика, с дугачким језичком (нр. *нѣѣднѣ* р. 90, *сѣѣнѣ* р. 97, *сѣѣѣ* р. 105). Тропотезно *ж* редуковано је у горњем делу, с

²¹ Ђ. Трифуновић, нав. дело, стр. 140.

²² Д. И. Синдик, нав. дело, стр. 117.

видљивим линијама у СХ, у ХС неретко једва видним, што је условљено величином слова и начином писања. Спојница на широком слову *ц* чешће је под оштрим углом, заломита, него полукружна, блага, што је у вези с начином писања на свитку. Обе варијанте постоје у СХ, с тим што друга доминира. Слово *к* је с одвојеним десним крацима који изгледају као десна спољна контура слова *в*, с угибним углом нешто већим од 45°, понекад са заломом који показује окретање пера, па и с оштрим усеком. Троугласте ножице слова *д* стоје симетрично размакнуте на подници. Надредно *д* изгледа сасвим другачије – умањене ножице су удаљене од стубова који се сада ниско секу, тако што је леви дужи, а десни је његова потпора, у чему се огледа типолошка блискост с брзописним обликом. Доњи део овога слова зависи од обликовања титле, тако да је у ХС препознатљиво настојање да подница у виду танке линије буде много дужа, мада има и примера обичног писања *д* као у СХ (нпр. и *ω*^А Ђодарованаго наџь ХС, р. 95, по^Аписахъ ХС, р. 96). Карактеристичан је завој који спаја стуб и реп слова *з*, уз тенденцију његова продужетка у подножју. Ово је, као и у случају других словних пробоја на дну текстуалног блока присутно и у СХ. Словна форма *ѣ* (у оквиру „оник“) обично има благо подвијен десни крак испод реда који је у ХС, заједно с осталим блиским потезима, по правилу дужи, али и у СХ има истоветних форми. Ретко је писање лигатурног „оник“ на крају реда (леви крак *ѣ* јесте тело *о*). Ова лигатура је у ХС разлепљена да би се избегло запушавање (н *бл̄гомоу* р. 2, *т̄моу* р. 90), насупротив комотног лепљења у СХ (виж^Аоу *8г* (4а), р. 5). По изузетку оба споменика познају композитно писано „ук“ с подвученом „птичицом“ изнад *о* (пр. под^А вижѣсе *с* ХС, р. 14–15, да *сѣѣ* СХ, 78v (75б), р. 4). У оба документа истоветно су сечени краци слова *х*, с тим што се у СХ у подножју левог уредно додаје украсна цртица, али постоје и изузеци (нпр. *в̄ндѣхъ* ... *н̄ нев̄ндѣхъ* 10г (ба) р. 11–12). У ХС украсне цртице углавном нема, али могу се уочити подударне потврде (нпр. *в̄ходнтє* р. 16; *б̄гѣхъ* р. 51). Исту украсну цртицу у средишту неправилног круга који опасује стуб има слово *ф*, редовно у оба споменика. Исти украс је уобичајен и на десетеричком *и*, у склопу „јери“ и самом. Док је ова декорација на слову *и* у СХ доста честа, има је и у ХС, али само по изузетку.

Интерпункција у оба споменика је једноставна: ниско постављена тачка, често на дну реда (у СХ на неколика места при крају и четворотачка).²³ Надредни знаци су исти – спиритуси над свим вокалима али не на сваком могућем месту, различитог положаја и величине, понекад редуковани до тачке, затим врло уочљив кремасти над истакнутим слогом, надредни пајерак и титла у виду скраћеног *п* са троугластим ножицама, у ХС често

²³ В. Савић, *Изворник и койџа Свейѣостѣфанске хрисовуље Јозефа Коржењовској*, у: Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светѣостѣфанска хрисовуља, II, Фототипије издања и пратеће студије, Београд, 2011, стр. 172.

као свршетак танке, положене црте. У оба споменика правопис је на истом развојном ступњу: зрео рашки, с доследним исписивањем јотованих вокала у свим позицијама. Индивидуално, овога писара одликује учестало писање пајерка на местима где би се очекивало „јер” (нпр. в'схотѣ р. 6, смр'ть р. 7, в'змиѣте ко рѣе жр'твы р. 16, ст'пъ р. 25, на кр'моу р. 29, твр'до р. 49, чр'н'ць р. 68, зем'ль р. 98 итд. – такође и у СХ: да просв'тит' се 6v (26), р. 8–9, непороч'нь 9г (5а), р. 11, жр'твоу 9г (5а), р. 12, бан'ска 14v (10б), р. 6, стоуден'ць 15v (11б), р. 4, хз лов'чь 27v (32б), р. 4, оу град'ць 35v (31б), р. 11–12 итд.).

Већ је уочено да се у Светостефанској хрисовуљи верно бележе изворни језички подаци,²⁴ те да је њен састављач поуздан фонетичар. Што важи за Светостефанску хрисовуљу, важи и за Хиландарски свитак. У оба документа доследно се пише њ, евентуално пајерак. Пошто једини „сигуран” пример извршене штокавске вокализације (градд'ць fol. 13)²⁵ дугујемо грешци у издању Љубомира Ковачевића (1848–1918), за преостале двосмислене случајеве треба се приклонити другим етимолошким објашњењима која нуди проф. Александар Лома (за неветеранъ 46г (42а), р. 10–11, треба прихватити Пешиканово читање, *Невечеран*, не *Невечерањ*, што би значило да се ради о трпном придеву у негацији, изведеном од глагола *вечераѣи*; за хоудд'ць 25v (21б), р. 5, треба претпоставити извођење од апелатива *хугак* или нешто друго, не и ослањање на лично име *Хидькъ).²⁶ У СХ, дакле, баш као и у ХС, нема вокализације. Полугласник има фонолошки статус и наводи се сагласно стању у живој говорној подлози.²⁷ Старе инословенске вокализације ограничене су на црквенословенску лексику (нпр. ѿб'ков'нини ХС 49г (45а), 2–3; у оба документа обичан је временски прилог тогда, нпр. ХС 91г (88а), р. 1, СХ, р. 41). Необични консонантизми у СХ (нпр. коуца 56v (52б), р. 6 и пець 43v (39б), р. 7, 11, али с изведеницама доследно у народном лику – коукнѣ, коук'на),²⁸ нису могли да се испоље у ХС због реалне подлоге на коју се овај документ односи (без одговарајућих потврда). У оба документа регуларно се пише њ (нпр. у СХ оу дозываето 35v (31б), р. 3, выдрарѣвники 64г (61а), р. 1), уз уклањање после велара, нарочито к – у ХС монастыр'скѣни р. 61–62, хиландар'скѣни р. 70, срѣв'скѣни р. 81 итд.; у СХ једном и после х, повремено и иза алвеоларног р: оу гльбокѣни доль 40v (36б), р. 12, на кнѣвѣ

²⁴ А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљењу сѣларосрѣиској ѿоно-номасѣичкој речника и бољем ѿзнавању оѣишесловенских именовсловних образаца*, Београд, 2013, стр. 20–21, 290–294; П. Ивић, *Билѣен Фонда за научна истраживања САНУ за 1986. гођ.*, бр. 12, Београд, 1987, стр. 94; уп. М. Грковић, *Правописне и језичке особине Бањске хрисовуље*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. I, Језик и народна традиција, Косовска Митровица, 2010, стр. 61–77.

²⁵ А. Лома, нав. дело, стр. 20, 67, 159, 227, 290. – У извору је град'ць 17г (13а), р. 5.

²⁶ Исто, стр. 159–160, 226–227.

²⁷ Уп. М. Грковић, нав. дело, стр. 69.

²⁸ А. Лома, нав. дело, стр. 21, 126, 168.

... кнѣговѣ 75v (72б), р. 7–8, влахннѣ 15г (11а), р. 10; рнѣкаѣ цѣ 44г (40а), р. 8.²⁹ Једва да има услова у ХС за промену *ry* > *ri* јер су једина два примера с одговарајућом комбинацијом књижевна (въходите въ дворы г(о)с(подь)нѣ р. 16, стефанъ оурош(ь) в' торын р. 21). Такође, једини пример са *xy* налази се у прадигми, не у корену (с' сѣлы н с люд[ь]ин н с влахы р. 40). Чува се ѣ, што значи да је незамењено у говорној подлози оба документа. Несигурност влада само у неколика случаја, иза уснено-зубних гласова, са супституцијом *ě* : *e*, што се може подвести под тзв. „лабилно јат” познато и у говорима с незамењеним вокалом и у (и)јекавским говорима. У ХС лабилност је потврђена после *ч* – *чѣр' тикъ* р. 43 (поред *чѣр' тикъ* р. 38) и у заменичким прилозима за место изведеним суфиксом **-dě* – *от[ь]коудѣ годѣ* р. 63 и *от[ь]инноудѣ* р. 67, премда је редовно *здѣ* (могло би се радити о семантички мотивисаном, накнадном преклапању са суфиксом **-de*). У СХ промена се среће после *т*, али и *р* – *телѣсннхъ* 10v (6б), р. 1, *телѣсе* 10v (6б), р. 12; *прѣз' кнѣрѣж' кнн* потокъ 22г (18а), р. 3–4, на *кнѣрѣзѣхъ* 74v (71б), р. 9.³⁰ Изговорне дужине се приказују удвојеним вокалима,³¹ што је обележје епохе. Њихово је комбиновање овде учестало и с доста слободе, неретко уз посебне надредне знаке: 1. у основи речи: *мнѣрѣ* р. 8, *внѣна* р. 72, *под[ь]пнѣсасмо* р. 113, у ХС као у СХ – *ваѣльъ* 14v (10б), р. 7, *вѣитѣ* 15г (11а), р. 8, *рѣдворѣдн* 25г (21а), р. 7–8; 2. у наставку: а) именичка промена – *прародитѣльѣ ѣ родитѣльѣ* ген. множ. м. р., р. 20; такође и СХ – до *кр(ь)стѣѣ ѣ ѣ* *от[ь] кр(ь)стѣѣ* 15v (11б), р. 7–8, *от[ь] роуднѣкѣѣ* 25г (21а), р. 9–10; б) придевска промена – *(свѣ)тнѣѣ* ген. једн. ж. р., р. 70; *прѣвкысокаѣго* ген. једн. м. р., р. 101; такође и СХ – *вѣннѣѣ* поименичени прид. ж. р. у ном. једн., 14v (10б), р. 12, *ѣрѣховѣѣ* поименичени прид. с. р. у ном. једн., 15г (11а), р. 10–11, *дѣвѣѣ* ген. једн. м. р., 13г (9а), р. 11, *писаннѣѣ* акуз. множ. ж. р., 93г (90а), р. 10; в) глаголска промена – да се поставиѣ 3. л. през. једн., р. 73; не потвориѣ 3. л. аор. једн., р. 83; исто је и СХ – како се каѣѣ *вѣлнѣѣ* 3. л. през. једн., 22v (18б), р. 8, *даѣ* 3. л. аор. једн. (уп. *даѣ*, ХС р. 39), 15г (11а), р. 7, *оутврѣднѣѣ* 3. л. аор. једн., 77v (74б), р. 4; 3. реченични акценат: *ч'тоѣ* ХС, р. 73 – *ч'тоѣ* СХ, 93г (90а), р. 3. Из последњег примера следи да се удвајање не односи само на дужину, него и на друге типове говорне изразитости. У оба споменика се обележава палатално *р'* (видно у спојевима *рѣ, рѣ, рѣю*) чак и у народним речима. У ХС највише је примера за реч *монастырь* која се пише на одговарајући начин у косим падежима, уз редовно натписивање псиле / ' / (нпр. ѣ *нзкънѣ монастырѣѣ* р. 22), која је, како уочавамо, осим што је везана за вокалске графеме на крају, понекад и у унутрашњости речи, постала и уобичајени пратилац палаталности

²⁹ Шире о овом питању в. Исто, стр. 291–294.

³⁰ И овде треба искључити један пример који се у литератури нашао грешком, у ослонцу на издање Љ. Ковачевића: *ждѣвнн* (Исто, стр. 20, 70, 85, 290). У извору стоји: *ждѣвнн* 33v (29б), р. 5.

³¹ Исто, стр. 20.

(нпр. у СХ њ оу рагѣкоу гомѣлоу 39г (35а), р. 9–10, оу драгорогѣ потокъ 33г (29а), р. 3–5). У ХС само једном изостаје палаталност исказана словима, али не и надредним знацима: ѿд[ь] монастыиѣ р. 35.³² Више колебања нема, а у неколиким народним речима могао би се претпоставити и ослонац у књижевном језику – зговорѣннѣ р. 44, 66, неразорѣноу р. 48, блнзъ морѣ р. 102. У СХ нема сумње да је састављач повеље регистровао палаталност с терена, будући да има форми које су без упоришта у књижевној норми – њ междоу дьбрѣкѣнциоу ... њ ѿт[ь] дьбрѣкѣнцие 21v–22г (176–18а), на лазе мрѣжарѣе 22v (18б), р. 11–12, за ѿрѣхъ 33г (29а), р. 3, њ рѣица 39г (35а), р. 7, сѣрѣннѣ 75г (72а), р. 9, итд.³³ Ипак, као и у ХС, један случај указује на депалатализацију – на врѣхъ бѣврѣкѣннѣ 40v (36б), р. 7–8.³⁴ То није довољно да би се изводио закључак о нарушеном статусу ове фонеме у говору писара или било где на терену одакле је пристизала записана ономастичка грађа. Усамљени примери би пре говорили о случајним грешкама нашег писара. – Нарочито због очувања прасловенских *p'* и *ы* (поред задржавања *ь* и *ѣ*), на шта је скренуо пажњу проф. Павле Ивић (1924–1999),³⁵ проф. Лома с правом закључује да народни језик Светостефанске хрисовуље (уз подразумевану диглосију) „не показује типичне јужнословенске иновације, већ нам се пре приказује као део познопрасловенског језичког континуума.“³⁶ Наведено, као што смо видели, важи и за Хиландарски свитак.

Светостефанска хрисовуља се, како је то истакао проф. Лома, показала као важан извор у проучавању средњовековне топонимије и антропониимије, а поред старе српске, преко ње, још и прасловенске апелативне лексике, затим и историјске фонологије српског језика. Светостефанска хрисовуља је једнако важан извор за културну и етничку историју српског народа на Косову и Метохији и знатно шире.³⁷ С обзиром на нешто другачији карактер Хиландарске хрисовуље за пирг Хрусију и на њен ужи обим, она не може у истој мери пружити сведочанства за разноврсне научне области. Ипак, изузетан значај Светостефанске хрисовуље повећава и значај хиландарског документа чији се материјал може искористити као контролни корпус. Историјски разлози говоре у прилог нешто веће старине овог канцеларијског оригинала (1313–1315/1316) у односу на званичан препис Светостефанске хрисовуље (1317–1318). На први

³² Псила над словом а редукована је да се не би сударила с репом слова ц и краком слова х из горњег реда, али је и даље видљива.

³³ За примере, као и за читаво питање, в. А. Лома, нав. дело, стр. 291.

³⁴ Треба искључити двоструки пример који се прокрао грешком, опет из издања Љ. Ковачевића: скрозѣ коуште свинарѣкѣске, при коуштахъ свинарѣкѣскннхъ fol. 38 (Исто, стр. 198, 291). У извору стоји: и при коуштахъ свинарѣкѣскннхъ ... скрозѣ коуште свинарѣкѣске 42г (38а), р. 5.

³⁵ П. Ивић, нав. место.

³⁶ А. Лома, нав. дело, стр. 294.

³⁷ Исто, стр. 283–300.

поглед то тако не изгледа јер Светостефанска хрисовуља, због тога што је посебно свечаног карактера, оставља утисак да је раније писана. Палеографски разлози су нас, међутим, уверили да упадљивих хронолошких разлика у том погледу нема, те да разлике долазе из различитог приступа писара својим документима. Ипак, у дистрибуцији спиритуса уређеније је стање у Светостефанској хрисовуљи (дасија је доследно обележје почетка речи, нпр. оѿ оѿгьꙋскоѿ 43v (39б), р. 4; псили се редовно, с малим изузецима, јавља као обележје палаталног изговора, нпр. џегѿѿѿ 25r (21а), р. 10–11, драгорѿгѿ потокъ 33r (29а), р. 3–4). У Хиландарском свитку стање још није преврело (на почетку речи могу стајати и псили и дасија, нпр. ѿ оѿтврѿжѿѿѿѿ 17, ѿѿ ѿѿѿѿѿѿѿ 76; палаталност се обележава псилијем, али то још није постало правило, нпр. с ѿѿѿѿ 47, соѿѿѿѿ 54). Тиме би се, уз подразумевани опрез, могла подупрети успостављена хронологија.

Виктор Савић

Кључне речи: Светостефанска хрисовуља, Хрисовуља Хрусијском пиргу (АХС 139/141, свитак број 3), палеографија, филологија, историја језика

Viktor Savić

THE SCRIBE OF THE HILANDAR CHARTER
NO. 139/141 AND THE CHRYSOBULL OF ST STEPHEN
Palaeographic and Philological Analysis

Ever since it was discovered in the Topkapı Palace in Istanbul (1889), the Chrysobull of St Stephen has not ceased to attract researchers' attention. It is one of the most representative Serbian medieval charters, and the first known example of a charter in the form of a book. The Chrysobull is a rich resource for linguistic, historical, cultural and ethnic studies of the Serbian medieval state in a wide area covered by the estates of the Banjska monastery. A palaeographic and philological analysis has shown that the same scribe who wrote out this stupendous monument of Serbian medieval law also wrote King Milutin's founding charter granted to the tower of Hrusija on the sea coast, intended for the defence of the Hilandar monastery (Archbishop Nikodim's note of confirmation was added by the same hand at the bottom of the scroll). Although rather extensive, this document is more than half as extensive as the Chrysobull of St Stephen. Taking this into account and keeping in mind the fact that it presents a lower degree of original content (the tower was granted a rather small estate in Serbia for its own needs, whereas the estate of the monastery to which it belonged was merely enlarged), this document is, on the whole, a less abundant source of information for research. Nevertheless, it additionally illuminates the activity of a very prominent scribe from the beginning of the golden period of Serbian medieval culture who tried himself in writing original documents and original manuscript copies for the king. The Chrysobull reveals his scribal diversity and contributes to a better understanding of the activities of the royal chancery. The document may be used as a reliable comparative material in linguistic research, as well as a control corpus to check the previous knowledge, but also to make new conclusions. The exceptional significance of the Chrysobull of St Stephen also increases the significance of this Hilandar scroll.

зненіе славноу . и припающе к лннлсе . Сладости мензреннай влі
 тн дн твои длоу ченіи мль . вѣ шал бо ии вѣ стѣ аль твои кль іеу ли .
 а оу зрѣ добраа в ашадѣ ли и прославеть соца в ашего и теіе на мѣ стѣ хъ .
 слава та тоу кь лн бещи нн лт есп емон . се гора ты щн н лсе на лнн под
 е слы шати іе кн н мль оубо гы ерѣ постѣ да ктѣ наѣ чна гь блга . мь ме
 щн н л мль слѣ н дленн іе го . в з мѣ ть е борѣ рт вы и в х оди тель двора гн
 рѣ стѣ нн іе на кль со гѣ створ ша го мбо н з е к л ю . по в аше оубо со в се дш
 ст т в нн іе за п е вѣ дн . в мн х те прѣ те пр нн х од н а ш ен со вѣ то е
 бо у д е ть к а рѣ со н а ѣ и по в ло щн гѣ н а ш е го іе х а . к а с о д л т ѣ а к н пр
 а н а с т е ф а п а . н е т ѣ в л о н пр а р о д и т е л ь пр о д и т е л ь . д ѣ н д н ѣ н а с т о
 . **С**тефанъ оубо вторын . со племене те іе ра іе с а л л о д р т ь ц ь в с е р ь б и
 то с н а д е со н а м е м а нн . н в н о у іе сь пр во вѣ н ч а н а го іе ра іе с т е ф а с n a л o n
 в n a m o n n . по н о у мѣ н те к ѣ т в а м о ю к л г т н ю . н о у м л іе н ь б ы в ѣ т н в о
 н н ц е х и л a n d a p c k n n n n . н т е в ѣ с т ѣ н г е р ѣ . н г о у д е м о д ѣ н в а ш о л ь н в с e
 р ѣ n a k ѣ с т ѣ р e k o л ѣ д ѣ х р о у с n n . н с п o k л o щ н ю б ѣ т в a m o ю со б р ѣ х ѣ
 n a g o іе g o в ѣ з н e m n n . н н е щ e т e б о у п o c п ѣ ш т в o y ю ц h o y a n n со б ѣ т
 o g a n n p r n л o ж e n n n a k л n іe o m n n b n v ѣ з л o щ n o p r n л o ж n . в ѣ з ѣ m n n a x
 x n l a n d a p c k n n n . k a т e c o y т ь в ѣ м o y т р ѣ n n z v n ѣ n a l o n a c t ь n p r a . n
 a k e m n n a n o n m o g r a k o t a n a s a t e n n n a . н н e t e e n a c r a d o y n c o d ѣ m n n
 p a d o в o l n o в ѣ с р ь б ь ц ь n n v ѣ g o р ѣ ч ь n z e a l n . k л n іe n n c p o c n o y g n
 a m d p o n n n c a . н o y в ѣ z л ю k a e m a r e c n a іе g o б р a c r a в ѣ a n n c y р ѣ k n x
 іе . n n n a t e c o y т ь в ѣ ц p c n x ѣ x p n c o в o y ѣ x ѣ . н v n c ѣ a в c t a m n x p n
 n e c e в ѣ x p n c o в o y ѣ в c a п o іe d n m o л ь . т ѣ a л ь б о у c ѣ в ѣ т e l n n n c a n n
 n ѣ a g t a n n c a x n l a n d a p c k a . m o g o y щ n n a d e n z б a v n t n ѣ т ь n ѣ k л
 o m a c t ь n p a . n ѣ п a ч e a n d n n c t v o y n c k o m a c t ь n p e k л ь k a c o іe n z
 n n n c r a в ѣ a n a l o n a c t ь n p ю . н н e щ e t e б o u п o c п ѣ ш t ѣ o y іe c h o y a n n . н o y

Слика 1. Исечак из хиландарског свитка, бр. 3 (АХС 139/141)

ВЪЗНОСЕ СѢ ОУЗЕМЛІЕ НА
 НЕБСА КЪ БЕЗНАЧЕЛНОМУ
 СН ОЦОУ. ОБЕЩА ЛЮБЕ
 ШИМЪ ЕГО ПРѢБЫВАТИ
 СНИМН РЕКЪ. АЗЪ НЕ СМЪ
 СВАМН НИНЬ НИКТОЖЕ
 НАВЫ. СНИАЖЕ ЕГО ОБЕ
 ЩАНІА А ПЛМЪ ПРОПО
 ВѢДАЮЩИМЪ. НЕВѢРНИ
 ЖИ ДОВЕ КАМЕНИЕМЪ
 ПОБИВАХОУ СТЕФАНА.
 СНИАЖЕ ЗѢ ВСА СОУЩАА НИ

Слика 2. Светостефанска хрисовуља, 7v (36)